

Skrzyńska, Katarzyna

Ceramika z osady południowo-zachodniej w Horodyszczu, gm. Wisznice, woj. lubelskie (Stanowisko 3, wykop I)

Studia i Materiały Archeologiczne 10, 169-188

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Katarzyna Skrzyńska

Ceramika z osady południowo-zachodniej w Horodyszczu, gm. Wisznice, woj. lubelskie (stanowisko 3, wykop I)

Kompleks osadniczy w Horodyszczu, gm. Wisznice, woj. lubelskie jest jedynym wczesnośredniowiecznym skupiskiem osadniczym na terenie południowej części dorzecza Krzny, którego wszystkie jednostki osadnicze zostały przebadane wykopaliskowo.

Głównym celem mojej pracy była analiza materiału ceramicznego z badań na terenie osady otwartej, oznaczonej w ewidencji AZP¹ jako stanowisko nr 3 (obszar nr 87-67) oraz ustalenie chronologii stanowiska. Jedynym rodzajem zabytków, które umożliwiły datowanie, była ceramika. Jest to pierwsze szczegółowe opracowanie ceramiki, pochodzącej z południowej części dorzecza Krzny. Poza analizą ceramiki przedstawiam też wstępne wyniki badań nad osadnictwem tego regionu, opracowane na podstawie dokumentacji AZP.

Pod względem geograficznym obszar ten należy do Polesia Podlaskiego (KONDRACKI 1996: 147) i stanowi zachodnią część tej krainy, znajdującą się obecnie na terytorium Polski. Od północy jego granicę wyznacza linia rzeki Krzny, od wschodu natomiast - Bug. Na południowym wschodzie granicę stanowi Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, od południa - rzeka Piwonia, a od południowego zachodu - linia Tyśmienicy. Zachodnią granicę obszaru stanowi Wysocyzna Siedlecka. Granice te należy interpretować jedynie w sensie geograficznym. Z punktu widzenia osadnictwa, jak wskazuje na to rozmieszczenie punktów osadniczych, nie stanowiły one żadnych barier (fig. 1).

Analizowany obszar należał do pogranicza polsko-ruskiego. Można się tu zatem spodziewać różnorodnych wpływów kulturowych, przemieszczeń osadnictwa, zmian w jego strukturze i związków z różnymi centrami kulturowymi. Z racji swego położenia był to teren walk o wpływy i często zmieniał przynależność polityczną. W X i XI wieku był on areną najazdów zarówno polskich, jak i ruskich (WARTOŁOWSKA 1958: 17-38). W okresie późnego średniowiecza stał się przedmiotem sporów polsko-litewskich. Leżące na terenach pogranicza polsko-litewskiego Horodyszcze, wraz z pobliskimi miejscowościami, w okresie od XV do XVII wieku kilkakrotnie zmieniało przynależność polityczną (WILKIEWICZ-WAWRZYŃCZYKOWA 1938: 184-193). Dzieje terytorium pomiędzy Krzną a Tyśmienicą i Piwonią nie doczekały się do chwili obecnej pełnej syntezy. Nie dokonali tego ani historycy, ani archeologowie.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje w głównej mierze wczesne średniowiecze. Na VII wiek datowane są najstarsze osiedla słowiańskie zlokalizowane w południowej części dorzecza Krzny. Na ten sam okres datowany jest także początek osad-

Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr hab. prof. UW E. Kowalczyk, przedstawionej w IA UW w 1999 roku. Autorka jest asystentką w Zakładzie Archeologii Średniowiecza IAI PAN.

¹ Archeologiczne Zdjęcie Polski.

nictwa wczesnośredniowiecznego w Horodyszczu. Z tego czasu pochodzą najstarsze fragmenty naczyń znalezione na terenie osady południowo-zachodniej (st. 3). Górna granica chronologiczna została wyznaczona oddzielnie dla części poświęconej osadnictwu i dla części poświęconej omówieniu wyników analizy ceramiki. W części poświęconej osadnictwu wczesnośredniowiecznemu na obszarze południowego dorzecza Krzny, jako górną granicę przyjął XIII wiek. W części poświęconej osadzie w Horodyszczu górną granicę chronologiczną narzucił sam analizowany materiał, wyznaczając koniec funkcjonowania osady na XV wiek.

Warunki przyrodnicze

Kompleks osadniczy w Horodyszczu leży w północnej części mezoregionu Równiny Parczewskiej, sąsiadującej z Zakłęsłością Łomaską (KONDRACKI 1996: 147). Jest ona zbudowana ze zdenudowanych glin zwałowych, na których wykształciły się gleby bielcowe i brunatne. Południową część obu tych mezoregionów zajmują gleby łąkowe: mułowe i mułowo-torfowe (PASZKOWSKA 1977: 17). Równina Parczewska leży w dorzeczu rzeki Krzny, której prawym dopływem jest Zielawa, odprowadzająca wody powierzchniowe Równiny Parczewskiej i Zakłęsłości Łomaskiej. Silnie zabagniona dolina Zielawy została znacznie osuszona dopiero po wybudowaniu kanału łączącego Wieprz i Krznę.

Klimat tej krainy jest kontynentalny, charakterystyczny dla Europy Wschodniej. Występuje tu duża liczba dni o temperaturze ujemnej (rocznie - do 130 dni przymrozkowych i od 45 do 50 dni mroźnych). W półroczu ciepłym jest do 41 dni upalnych (PASZKOWSKA 1977: 22). Rocznie opady przekraczają 500 mm. Przeważają charakterystyczne dla klimatu kontynentalnego opady letnie. Od października do maja obserwowane są opady śniegu (DYLIKOWA 1973: 382-397; PASZKOWSKA 1977: 23).

Pogranicze Równiny Parczewskiej i Zakłęsłości Łomaskiej jest bardzo ubogie w surowce mineralne. Głównie występują tu surowce ilaste w postaci glin zwałowych, przydatne do produkcji garncarskiej. Innym, powszechnie występującym bogactwem tej krainy są złoża rudy darniowej (KOZŁOWSKI 1984: 149).

Wczesnośredniowieczne osadnictwo południowej części dorzecza Krzny

Analiza osadnictwa wczesnośredniowiecznego południowej części dorzecza Krzny została oparta w głównej mierze na wynikach AZP. Na ich podstawie sporządzona została mapa, na której przedstawiono zarejestrowane punkty osadnicze. Podstawową przeszkodą podczas rejestracji stanowisk są ograniczenia terenowe, bowiem na obszarach leśnych lub łąkach przeprowadzenie badań powierzchniowych jest bardzo trudne. Z tego powodu należy sądzić, że uzyskany obraz jest niepełny. Wyodrębniono 208 stanowisk o wczesnośredniowiecznej chronologii. Wśród nich wystąpiło 10 grodzisk, 6 cmentarzysk, 54 osady i 138 śladów osadniczych. Spośród nich wydzielono 17 stanowisk, które funkcjonowały w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Celem tego zabiegu było prześledzenie kierunków rozprzestrzeniania się osadnictwa oraz ustalenie miejsc, które najwcześniej zostały zasiedlone przez Słowian.

Najstarsze zarejestrowane osiedla wczesnośredniowieczne pojawiły się na terenie południowej części dorzecza Krzny w VII-VIII wieku (fig. 1). Według wstępnego datowania osiedla te istniały przez okres dwóch-trzech stuleci. Kres ich funkcjonowania przypada na wieki IX i X. W tym czasie obserwujemy zastój w rozwoju osadnictwa.

Powstaje bardzo niewiele nowych osad i przeżywają się osiedla założone w wiekach VII i VIII. W wieku X pojawiają się na tym terenie pierwsze grody: w Niewęgłoszu, gm. Czemierniki i w Gęsi-Czeberakach, gm. Parczew. Wraz z wiekiem XI następuje szybki rozwój osadnictwa - powstaje wiele nowych osad i grodów. Wraz z nimi rozwijają się osady przyrodowe². Wiele nowych stanowisk powstaje także w wieku XII. Kolejne spowolnienie rozwoju osadnictwa, objawiające się niewielkim wzrostem liczby nowych punktów osadniczych, obserwowane jest w wieku XIII. Należy przypuszczać, że zakładanie nowych osiedli nie było w tym okresie konieczne, gdyż funkcjonowała jeszcze większość osad założonych w wiekach XI i XII³.

Poszczególne rejony osadnicze tworzyły niewielkie skupiska występujące w odległości od kilku do kilkunastu kilometrów od siebie, w pobliżu cieków wodnych. W takim skupisku znajduje się zazwyczaj stanowisko ze starszych faz wczesnego średniowiecza w otoczeniu osiedli młodszych⁴. Można przypuszczać, że młodsze osiedla powstawały w wyniku wzrostu populacji zamieszkującej osadę starszą. Nie zaobserwowano przypadku użytkowania jednej osady przez całe wczesne średniowiecze. Chociaż osady nowe zakładano w pobliżu osiedli starszych, to jednak nie kontynuowano osadnictwa bezpośrednio na miejscu, gdzie znajdowała się stara osada. Wiąże się to zapewne z wypaliskowym sposobem uprawy roli. Zarówno w starszej, jak i w młodszej fazie osadnictwo koncentrowało się wzdłuż dolin rzecznych i na wyniesieniach wśród bagien. Obraz osadnictwa tego terenu odpowiada opisowi osiedli słowiańskich, jaki daje Pseudo Maurycy na przełomie VI i VII wieku: *osiedla Sklawinów i Antów leżą jedne za drugimi wzdłuż rzek i łączą się ze sobą tak, że nie ma pomiędzy nimi żadnej znaczniejszej przerwy, a wszędzie w sąsiedztwie są lasy, błota i szuwały* (PLEZIA 1952: 92).

Kompleks w Horodyszczu jest przykładem ilustrującym funkcjonowanie typowych dla tego terenu skupisk osadniczych (fig. 2). Jak wynika z przeprowadzonych badań, w okresie od VII do X wieku znajdowała się tam osada otwarta (st. 3). Następnie uległa ona częściowemu zniszczeniu, a ludność założyła nowe osiedle otwarte (st. 2) w odległości kilkuset metrów od starego. W XI wieku, w Horodyszczu wybudowano gród obronny (st. 1), który zajął część starszej osady (HOCZYK-SIWKOWA 1966: 61-77). Na okres obejmujący jedenaste i dwunaste stulecie przypada największy rozkwit wczesnośredniowiecznego Horodyszcza. Funkcjonują tu jednocześnie gród i dwie osady (st. 2 - od początku XI wieku i st. 3 - od początku XII wieku), a także położony w niewielkiej odległości od zespołu cmentarz kurhanowy (st. 4). W końcu XII lub na początku XIII wieku następuje kres użytkowania grodu i jednej z osad (st. 2). Druga osada (st. 3) egzystuje prawdopodobnie do połowy XV wieku.

Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Horodyszczu

Pierwsza wzmianka źródłowa dotycząca Horodyszcza pochodzi z 1447 roku (SOCHACKA 1987: 6). Dotyczy ona nadania królewskiego dla starosty brzeskiego Naca. Zapis brzmi: (...) *panu Naciu, staroste beresteiskomu Woin, Lubiczi, Wisznici, Jabłocz-*

² Przykładem tego rodzaju kompleksu osadniczego są stanowiska w Niewęgłoszu, gm. Czemierniki i w Horodyszczu, gm. Wisznice.

³ Powyższe wnioski mają charakter orientacyjny. W przypadku stanowisk, których chronologię ustalono na podstawie materiału pozyskanego podczas badań powierzchniowych, datowanie ma charakter ramowy. Weryfikację przyniosą z pewnością badania wykopaliskowe oraz ponowna analiza materiału ceramicznego z badań AZP.

⁴ Przykładem tego zjawiska mogą być skupiska osadnicze w Horodyszczu, gm. Wisznice, w Ortelu Królewskim, gm. Piszczac i w Siemieniu, gm. loco.

no, Kyjany i polo Horodyszczow (...)»⁵. Należy przypuszczać, że data wymieniona w nadaniu wyznacza *terminus ante quem* dla osadnictwa związanego z powstałym we wczesnym średniowieczu kompleksem. W nadaniu nie ma mowy o Horodyszczu jako wsi, ale o „polu Horodyszczu”, czyli o terenie w pobliżu zniszczonego grodu. Wynika z tego, że osady, których pozostałości czytelne są dziś wokół grodziska, w momencie wystawienia aktu nadania już nie funkcjonowały.

Wszystkie wspomniane powyżej stanowiska: (grodzisko, osady i cmentarzysko kurhanowe) znajdują się na prawym brzegu Zielawy⁶, przy czym gród i osady skupione są w pobliżu niewielkiego cieką stanowiącego jeden z dopływów tej rzeki.

Osada południowo-zachodnia (st. 3) zajmuje trzy piaszczyste wyniesienia porcięte przez niewielkie cieką (zmeliorowana rzeczka i rowy melioracyjne). Jest ona położona po południowo-zachodniej stronie grodziska, które wzniesiono w północno-wschodniej, najstarszej jej części, na *plateau* cypla wysuniętego w kierunku rzeki (fig. 2).

Badania wykopaliskowe na terenie osady przeprowadzono w 1995 roku⁷. Wzdłuż osi północ-południe wytyczono sześć wykopów. Wykopy I, II i III wyznaczono w centralnej części osady, na kulminacji jednego z piaszczystych wyniesień. Pozostałe wykopy były sondażami, dzięki którym ustalono zasięg osady w kierunku południowym. W całości przebadano trzy wykopy sondażowe i wykop I, z którego pochodzi analizowany materiał ceramiczny.

Ceramika z wykopu I

Analizie poddano 2527 fragmentów ceramiki. Do szczegółowego opracowania zakwalifikowano 587 fragmentów, pochodzących z 361 naczyń. Podstawą ich wydzielenia były dwie metody kwantyfikacji. Pierwsza polegała na grupowaniu fragmentów w zespoły pochodzące z jednego naczynia, na podstawie ich podobieństwa. Dzięki tej metodzie udało się stworzyć rekonstrukcje rysunkowe naczyń lub ich części. Rozdrobnienie fragmentów sprawiło, że koniecznym stało się uzupełnienie tej metody. Z pozostałej części materiału wybrano więc zachowane fragmenty wylewów i den, które potraktowano jako odrębne naczynia.

Materiał ceramiczny jest niejednorodny pod względem chronologicznym. Obok ceramiki wczesnośredniowiecznej wystąpiły fragmenty naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych. W zbiorze przeważa ceramika wczesnośredniowieczna - 2172 fragmenty. Drugą co do wielkości grupę stanowi materiał późnośredniowieczny, który wystąpił głównie w humusie i warstwie kulturowej. Zbiór ten liczy 349 fragmentów. Ceramika nowożytna jest reprezentowana przez 6 fragmentów.

Datowanie naczyń oparto na analogiach z innych stanowisk. Jest to sposób mało precyzyjny, ale jedyny, wobec braku zabytków datujących i próbek drewna, dzięki którym możliwe byłoby datowanie metodą dendrochronologiczną.

Wyróżniono dwa rodzaje naczyń wczesnośredniowiecznych. Najliczniej reprezentowane były garnki (2165 fragmentów). Drugą grupę stanowiły talerze (MUSIAŃOWICZ 1969: 146-147), określane także jako patelnie (MIŚKIEWICZ 1996: 29)

⁵ *Dokumenty Moskovskago Archiva Ministerstva Justicii*, vol. I, Moskwa 1897, s. 54, n. 11 (n.v.), cyt. za: WAWRZYŃCZYK 1951: 19.

⁶ Obecnie sytuacja uległa zmianie: wyniesienie, na którym znajduje się stanowisko 3, zostało częściowo zniszczone podczas melioracji rzeki Zielawy. W wyniku tych prac osada została sztucznie rozdzielona. Zachowane jej części odkryto na obu brzegach rzeki.

⁷ Na zlecenie PSOZ w Białej Podlaskiej badania prowadził M. Bienia.

czy też misy do wypieku chleba (GARDAWSKI 1970: tab. 45. ryc. f, tab. 74. ryc. i). W wykopie nr I znaleziono fragmenty 7 naczyń tego rodzaju. Naczynia późnośredniowieczne podzielone zostały na: garnki, misy i dzbany. Oprócz nich wystąpiły także pokrywki.

Naczynia wczesnośredniowieczne produkowane były z glin żelazistych. Ze względu na powszechne ich występowanie na terenie Mazowsza i Podlasia oraz łatwość ich pozyskiwania, należy przypuszczać, że do wyrobu naczyń w tym okresie stosowano surowiec pochodzący z miejscowych złóż (BUKO 1990: ryc. 14; p. 66).

Najstarszy horyzont osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Horodyszczu wyznaczają nielicznie występujące naczynia datowane na VII wiek (132 fragmenty, co stanowi 6,08% zbioru). Są to grubościennie garnki, nie mające wyodrębnionej szyjki, których krawędzie stanowią zakończenie brzuśca nieco powyżej jego maksymalnej wydętości (**fig. 3.1,2**). Naczynia te mają krawędzie proste, o grubości równej grubości ścianek, zaokrąglone lub ukośnie ścięte na zewnątrz.

Są one wykonane z gliny żelazistej z dodatkiem dużej ilości gruboziarnistego tłucznia. Lepiono je techniką wałeczkowo-pierścieniową. Na ich powierzchni widoczne są ślady obmazywania, lecz nie stwierdzono występowania ornamentu. Wyjątek stanowi pojedyncze naczynie ozdobione poniżej krawędzi wylewu odciskami paznokcia (**fig. 3.2**). Omawianą grupę charakteryzuje bardzo słaby wypał: wielobarwne przełomy sprawiają wrażenie, że naczynia były raczej bardzo silnie wysuszone niż wypalone. Mają one liczne analogie wśród pochodzących z innych stanowisk naczyń typu praskiego i typu korczak (HILCZERÓWNA 1970: 305-309; RUSANOVA 1974: 4, ryc. 1-8; ŻAKI 1974: 178-180; HOCZYK-SIWKOWA 1978: 189-223; RUSANOVA, TIMOŠČUK 1984: 27, ryc. 7-1).

Drugą pod względem liczebności grupę naczyń stanowią egzemplarze datowane na VIII-IX wiek (589 fragmentów, co stanowi 27,12% całego zbioru). Wystąpiły w niej dwa rodzaje naczyń: garnki i podstawki (**fig. 3.3,4; 4.8; 5.9-12; 6.13**). Garnki mają krawędzie średnio rozchylone, ukośnie ścięte na zewnątrz, zaokrąglone lub pionowo ścięte, a także wyraźnie zaznaczone szyjki oraz brzuśce o największej wydętości w 2/3 wysokości naczynia. Są one bogato zdobione. Na powierzchniach zewnętrznych ornament obejmuje przeważnie środkowe partie brzuśców. Dominuje ornament ryty. Żłobki są głębokie, o przekroju prostokątnym lub w kształcie litery V. Zasób motywów ornamentacyjnych nie jest duży. W większości przypadków wystąpiły linie faliste ułożone na przemian z liniami prostymi (**fig. 3.3,4**), lub tylko linie proste. Najczęściej motywy te wykonane zostały grzebykiem garncarskim, lecz wystąpiły także takie, które zrobiono rylcem. W kilku przypadkach stwierdzono też występowanie ornamentu stempelkowego, w postaci ułożonych szeregowo odcisków grzebyka (4 fragmenty naczyń).

Garnki tej grupy wykonane zostały z gliny żelazistej z domieszką w postaci grubych i średnich ziaren tłucznia. Domieszka tłuczniowa wystąpiła w omawianej grupie w trzech wariantach: tylko biały tłuczeń (270 fragmentów), tylko czerwony tłuczeń (149 fragmentów) i mieszanka tłucznia białego i czerwonego (96 fragmentów). W przypadku kilkudziesięciu egzemplarzy odnotowano także występowanie grubo- i średnioziarnistej domieszki żwirowej (57 fragmentów), a także domieszki żwirowej z dodatkiem białego tłucznia (17 fragmentów).

Garnki tej grupy były ręcznie lepione. Na powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej widoczne są nierówności w miejscach zlepień. Naczynia były częściowo obtaczane. Ślady tego zabiegu czytelne są na powierzchni zewnętrznej i obejmują najczęściej wylew i szyjkę, rzadziej górną partię brzuśca. Zanotowano je także w przypadku części

przydennej kilku garnków. Na powierzchni wewnętrznej ślady obtaczania widoczne są jedynie na wylewie. Naczynia tej grupy zdobiono po obtoczeniu.

Garnki wypalone zostały w atmosferze utleniającej. Przełomy ich są zazwyczaj trójbarwne, co świadczy o słabej jakości wypalenia. Powierzchnia zewnętrzna jest najczęściej ciemnobrunatna, wewnętrzna natomiast z reguły czarna lub ciemnobrunatna.

Naczynia zaliczone do opisanej grupy mają liczne analogie w całej Słowiańszczyźnie (GARDAWSKI 1970: 93-102, tab. 1: 81; SZYMAŃSKI 1973: 114 sq.; LECIEJEWICZ 1976: 86 sq.; KURNATOWSKA 1977: 70 sq.).

Drugim rodzajem naczyń datowanych na VIII-IX wiek są talerze. Do grupy tej zaliczono 5 egzemplarzy. Talerze mają kształt okrągły, płaskie dno i lekko rozchylone ścianki boczne o zaokrąglonych krawędziach (fig. 5.10-12; 6.13). Wysokość naczyń waha się od 1,5 cm do 3 cm.

W zbiorze wystąpiły podstawki lepiące z gliny żelazistej i kaolinitowej. Masę ceramiczną, która posłużyła do wyrobu tego rodzaju naczyń, schudzano domieszką grubo- i średnioziarnistego, białego tłucznia. Talerze lepią ręcznie, a następnie powierzchnię naczyń zagładzano. Wśród naczyń z Horodyszcza wystąpiły wyłącznie talerze nie zdobione. Analogie do nich pochodzą z terenu Słowiańszczyzny Wschodniej (MUSIANOWICZ, ZAWADZKA 1961: 160; RUSANOVA 1976: fig. 9: 8; 44: 5; RUSANOVA, TIMOŠČUK 1984: tab. 12: 8; 19: 9; 31: 13).

W okresie obejmującym X i XI wiek miał prawdopodobnie miejsce regres osadnictwa. Ma to swoje odzwierciedlenie w ceramice. W zbiorze wystąpiło jedynie 158 fragmentów naczyń (7,27%), które datować można na ten okres. Wśród nich znajdowało się 19 fragmentów górnych partii naczyń, wraz z zachowanym wylewem. Wylewy te mają krawędzie ukośnie ścięte lub zaokrąglone, niekiedy zewnętrzna strona krawędzi jest profilowana (fig. 4.5-7; 6.14,15).

Na drugą połowę tego okresu (XI wiek), datowane są garnki z wylewem słabo lub średnio wychylonym na zewnątrz, z krawędzią zgrubiałą w stosunku do grubości szyjki, o zewnętrznej stronie krawędzi wydłużonej i lekko zaokrąglonej. Po wewnętrznej stronie krawędzi widoczny jest wręb na pokrywkę (fig. 7.16). Datowanie tych naczyń wykracza jednak poza wiek XI, obejmując także XII stulecie (MUSIANOWICZ 1965: ryc. j; MIŚKIEWICZ 1996: 53).

Naczynia były zdobione głównie ornamentem rytym. Występują żłobki ryte głęboko, a także płytko, w przekroju prostokątne lub w kształcie litery U. Dominują motywy linii prostej dookołnej i linii falistej. W dziedzinie zdobnictwa obserwowana jest zmiana w kompozycji i rozmieszczeniu ornamentu. Linia falista znajduje się często na górnej partii brzuśca, podczas gdy zdobienie w postaci poziomych żłobków zajmuje środkową, a niekiedy także dolną jego partię. Nadal obserwowane jest zjawisko rozmieszczania na przemian linii falistej i prostej. Zjawisko to występuje jednak na mniejszą skalę niż w okresie poprzednim. Rzadziej występuje także zdobienie wykonane grzebykiem garncarskim. Obok ornamentu rytego, w przypadku 5 fragmentów naczyń zanotowano występowanie ukośnych, szeregowych odcisków grzebienia oraz - w przypadku 3 fragmentów naczyń - odcisków geometrycznych stempelków.

Naczynia wykonywano z masy ceramicznej w postaci gliny żelazistej z domieszką nieplastyczną. W przypadku naczyń z tego okresu jest to w głównej mierze domieszka tłuczniowa, w której przeważają ziarna średnie nad grubymi. Obserwuje się dominację tłucznia białego (80 fragmentów), podczas gdy tłuczeń czerwony spotykany jest sporadycznie (29 fragmentów). Zwiększa się także ilość naczyń z domieszką piaskowo-żwirową (49 fragmentów). W masie ceramicznej naczyń ze zgrubiałą, wydłużoną krawędzią i wrębem na pokrywkę wystąpiła tylko domieszka piaskowo-żwirowa.

Ziarna domieszki w przypadku tej grupy były średniej wielkości. Garnki lepione były ręcznie i obtaczane przed zdobieniem. Obejmowało ono najczęściej górną partię brzuśca. Naczynia wypalano w atmosferze utleniającej. Przełomy są najczęściej trójbarwne lub dwubarwne. Barwa powierzchni w tej grupie naczyń jest bardzo zróżnicowana: od jasnoceglastej po szarą i brunatnoczarną.

Najwięcej naczyń analizowanego zbioru pochodzi z XII i XIII wieku (1293 fragmenty, co stanowi 59,53% zbioru). W grupie tej wystąpiły garnki i talerze. Ze względu na kształt wylewu i krawędzi wyróżniono następujące formy: naczynia z cylindryczną szyjką (**fig. 7.17,18**), naczynia typu "drohiczńskiego" (**fig. 7.19**), naczynia z widoczną pod krawędzią listwą plastyczną (**fig. 8.20**), a także naczynia o krawędzi zgrubiałej, odgiętej ku górze, w przekroju okrągłej (**fig. 8.22,23**). Większość garnków ma wylewy należące pod względem formy do dwóch ostatnich grup. Ramy czasowe występowania ostatniej grupy należy, według opinii niektórych badaczy, rozszerzyć także na wiek XIV (DĄBROWSKI, HUNICZ, KARDASZ 1975: 28-30; KRUPPÉ 1981: tab. 9: 3, 10, 16; 15: 7; 17: 11, 12, 20). Byłoby to w przypadku Horodyszczu stwierdzenie trafne, gdyż kilka naczyń o takiej właśnie formie wylewu wypalonych zostało w atmosferze redukcyjnej.

W dziedzinie zdobnictwa powierzchni naczyń obserwowane są znaczne zmiany w stosunku do okresu poprzedniego. Ornament ryty głęboko nie występuje. Żłobki są płytkie i mają przekroje najczęściej prostokątne lub w kształcie litery U. Występują głównie motywy linii prostych dookolnych - poziomych lub spiralnych. Obejmują one z reguły środkową i dolną partię brzuśca, tworząc zwartą strefę ornamentyki. Linia falista w postaci pojedynczego, dookolnego motywu występuje sporadycznie jedynie na górnych partiach brzuśców (17 fragmentów). Liczniej reprezentowane są motywy ukośnych nacięć. Spotykamy je na krawędziach wylewów naczyń, na szyjkach i górnych partiach brzuśców.

Garnki lepiono z gliny żelazistej z domieszką dwojakiego rodzaju. Najliczniej reprezentowane są naczynia z domieszką piaskowo-żwirową (608 fragmentów), w której przeważają ziarna średnie nad drobnymi. Drugą co do wielkości grupę stanowią naczynia, w których do schudzenia masy użyto domieszki białego tłuczni (523 fragmenty). Dominują w niej średnie ziarna, przy nieznacznym udziale ziaren grubych. Poza tym wystąpiła też niewielka liczba naczyń z domieszką mieszaną, żwirowo-tłuczniową (41 fragmentów). Garnki lepiono przy pomocy techniki taśmowo-ślizgowej. Obtaczano, zarówno przed jak i po zdobieniu, górne i środkowe partie naczyń do części przydennej. Zabieg ten służył nie tylko do wyrównywania powierzchni już ulepionego naczynia, ale przede wszystkim do jego ostatecznego uformowania.

Garnki wypalone były w atmosferze utleniającej; w większości przypadków mają przełomy trójbarwne o charakterystycznym zespole barw: od strony powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej ceglaste, wewnątrz ścianki szare. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna naczyń jest na ogół ceglata lub ceglastoszara. Wyjątek w tej grupie stanowią wspomniane powyżej naczynia wypalone w atmosferze redukcyjnej. Mają one trójbarwne przełomy i powierzchnię barwy ciemnoszarej lub grafitowej.

Kolejnym rodzajem naczyń z tego okresu są talerze, lepione na kole garncarskim i silnie obtaczane (**fig. 8.24**). Analogie datowane na ten sam okres pochodzą z Drohiczyna (MUSIAŃOWICZ 1969: Tab. III ryc. 18, tab. XVI ryc. 6, p. 146 sq.) i Czulczyc, pow. Chełm Lubelski (SKIBIŃSKI 1970: 260, ryc. 3m). Były one formowane z jednego kawałka masy ceramicznej. Ostateczny kształt nadawało talerzom silne obtaczanie. W Horodyszczu wystąpiły dwa niezdobione egzemplarze tego rodzaju naczyń. Masa ceramiczna, z której je wykonano, nie różni się w swojej strukturze od masy służącej do

lepienia garnków. Jako domieszki użyto średnioziarnistego, białego tłucznia w dużej ilości. Naczynia te wypalone zostały w atmosferze utleniającej.

Ostatni okres funkcjonowania osady południowo-zachodniej przypada na XIV i XV wiek. Cechą charakterystyczną zbioru naczyń późnośredniowiecznych jest znaczny udział ceramiki białej. Zarówno pod względem form, jak i pod względem technologii, nawiązuje ona ściśle do ceramiki lubelskiej. Omawiana grupa stanowi zapewne import z terenów Lubelszczyzny i wykonana została w warsztatach pozostających pod silnym wpływem ośrodka lubelskiego. Przemawia również za tym zastosowany do wyrobu naczyń tej grupy surowiec, który występuje właśnie na Wyżynie Lubelskiej (BUKO 1990: 44 sq.).

Według kryterium surowca ceramikę podzielono na dwie grupy: naczynia wykonane z glin białych typu kaolinitowego i naczynia wykonane z gliny żelazistej.

W pierwszej grupie (263 fragmenty) wystąpiły fragmenty garnków, dzbanów i mis. Kilka charakterystycznie ukształtowanych den wskazuje, że w skład tej grupy mogły wchodzić także pucharki. Znalezione także kilka egzemplarzy pokrywek (fig. 9.25). Wylewy naczyń ukształtowane były różnorodnie. Przeważały naczynia z krawędzią zgrubiałą, w przekroju okrągłą, odgiętą ku górze, z widocznym po wewnętrznej stronie wrębem na pokrywce (fig. 9.26) oraz naczynia z profilowanym okapem i wrębem na pokrywce (fig. 9.27). Na powierzchni naczyń wystąpiły: ornament ryty w postaci żłobków dookolnych, nacięcia (fig. 9.28) i ornament malowany brudną farbą (fig. 9.29). Zdobieniu podlegały górne i środkowe partie brzuśców, a także krawędzie naczyń, na których malowano poziome lub ukośne linie (fig. 9.27).

Do produkcji naczyń zaliczonych do tej grupy stosowano masę ceramiczną złożoną z gliny typu kaolinitowego i domieszki drobnoziarnistego piasku. Przy lepieniu posługiwano się techniką taśmowo-ślizgową. W trakcie lepienia, a także po jego zakończeniu, naczynia były silnie obtaczane. Dzięki temu uzyskiwano pożądaną kształt i niewielką grubość ścianek. Powierzchnię zewnętrzną ornamentowano po ostatecznym obtoczeniu. Naczynia wypalano głównie w atmosferze utleniającej (72% naczyń), pozostałe zaś w atmosferze redukcyjnej. Ceramika zaliczona do tej grupy ma bardzo bliskie analogie wśród naczyń z tego samego okresu, znalezionych na Starym Mieście w Lublinie (HUNICZ 1984: 24-57).

Drugą grupą naczyń pochodzących z ostatniej fazy funkcjonowania osady są naczynia produkowane z gliny żelazistej. W grupie tej wystąpiły fragmenty garnków, mis, dzbanów i pokrywek. Wśród wylewów dominowały formy ze zgrubiałą, odgiętą ku górze, w przekroju owalną krawędzią i widocznym po jej wewnętrznej stronie wrębem na pokrywce (fig. 9.30). Wystąpiły także fragmenty wylewów z wyprofilowanym poniżej krawędzi okapem i wrębem na pokrywce (fig. 9.31), oraz wylewy z krawędzią o grubości równej grubości ścianek, prostą, zaokrągloną. Dla tej grupy naczyń charakterystyczne były następujące rodzaje zdobienia: żłobki dookolne, ornament radełkowy i polerowany (fig. 9.32).

Zanotowano występowanie następujących rodzajów domieszki schudzającej: piaskowo-żwirowej, w przypadku której stwierdzono występowanie ziaren drobnych, średnich i grubych, z przewagą ziaren średnich, oraz żwirowo-tłuczniowej, średnioziarnistej. Naczynia lepieno techniką taśmowo-ślizgową i silnie obtaczano. Zasięgu obtaczania nie udało się określić, ze względu na stan zachowania naczyń. Udało się ustalić natomiast pewne zależności pomiędzy obtaczaniem i zdobieniem naczyń. Przed ostatecznym obtoczeniem wykonywano ornament ryty, w postaci żłobków. Natomiast po ostatecznym obtoczeniu naczynia, jego powierzchnię zewnętrzną zdobiono radełkiem lub polerowano. W przypadku naczyń z gliny żelazistej stosunek ilości naczyń wypalo-

nych w atmosferze utleniającej do naczyń o cechach charakterystycznych dla wypału redukcyjnego przedstawia się odwrotnie, niż w omówionej powyżej grupie naczyń (wykonanych z gliny typu kaolinitowego). W atmosferze utleniającej wypalono jedynie 21% naczyń tej grupy, podczas gdy w atmosferze redukcyjnej - 79% naczyń.

Analizowany materiał stanowi zbiór o dużej rozciągłości chronologicznej. Najstarsze egzemplarze wydatowane zostały na VII wiek, najmłodsze na wiek XV. Dało to możliwość prześledzenia zmian, które zachodziły w dziedzinie garncarstwa w tym długim okresie. Zmiany te dotyczyły zarówno form i zdobienia naczyń, jak też technologii ich produkcji. Interesującym zjawiskiem jest fakt przeżywania się pewnych cech związanych z kształtowaniem wylewów. Obok nowych, charakterystycznych dla danego okresu form, w zespołach datowanych na ten sam okres spotykamy formy znane z zespołów starszych. Przykładem tego rodzaju zjawiska jest wylew rozchylony na zewnątrz z krawędzią zaokrągloną lub ukośnie ściętą na zewnątrz. Występowanie naczyń o takiej formie notowane jest począwszy od wieku VIII po wiek XV. Oczywiście, ciągłość ta dotyczy jedynie formy. Pozostałe cechy, zarówno w zakresie technologii produkcji naczyń, jak też zdobienia, ulegają zmianom i są różne w zależności od okresu, w jakim naczynie powstało i było użytkowane.

W zakresie zdobnictwa udało się zaobserwować, że w zespołach starszych, datowanych na VIII i IX wiek przeważa ornament głęboko ryty, wykonywany za pomocą narzędzi jedno- i wielozębnych, o końcówkach ornamentujących zaokrąglonych lub płasko zakończonych. Występuje także niewielka liczba naczyń z ornamentem płytko rytym, wykonanym narzędziem o zaokrąglonej końcówce ornamentującej, której użycie powodowało powstanie ryty o przekroju w kształcie litery U. Następny okres, obejmujący X i XI wiek, charakteryzuje się współwystępowaniem motywów rytych zarówno głęboko, jak i płytko. Ornament wykonywano narzędziami o trzech rodzajach końcówek ornamentujących: zaostrej - pozostawiającej ryt o przekroju w kształcie litery V; płasko zakończonej - wykonującej na powierzchni naczynia ryt o przekroju prostokątnym; oraz zaokrąglonej, w wyniku użycia której powstawał ryt o przekroju w kształcie litery U. Począwszy od wieku XII, na powierzchni naczyń występują wyłącznie zdobienia płytko ryte. Pojedyncze ryty mają wtedy przekroje prostokątne lub w kształcie litery U. Nie zanotowano także występowania zdobień rytych o przekroju w kształcie litery V. Fakt ten dowodzi, że w przypadku naczyń z badanego zbioru, od końca wczesnego średniowiecza narzędzia z zaostrzoną końcówką ornamentującą nie były stosowane.

W dziedzinie technologii istotne spostrzeżenia dotyczą stosowania domieszki schudzającej. W trakcie makroskopowej obserwacji przełomów naczyń stwierdzone zostały następujące rodzaje domieszki:

- tłuczeń granitowy czerwony i biały - oba rodzaje występowały z reguły oddzielnie, chociaż w przypadku kilkudziesięciu naczyń stwierdzono zastosowanie mieszanki tłuczni białego i czerwonego;
- domieszka piaskowo-żwirowa;
- domieszka piaskowo-żwirowa z dodatkiem białego tłuczni granitowego;
- domieszka w postaci mieszanki białego tłuczni granitowego i ziaren wapienia.

Analiza występowania poszczególnych rodzajów domieszki przeprowadzona została oddzielnie dla opisanych powyżej grup naczyń, różniących się pomiędzy sobą datowaniem. Interesujące jest, że domieszka tłuczni granitowego stosowana była przy produkcji naczyń przez całe wczesne średniowiecze. W okresie od VII do IX wieku domieszka tłuczniowa wystąpiła w przypadku 89,7% naczyń. W młodszych fazach wczesnego średniowiecza udział tego rodzaju domieszki zmniejsza się, spadając w XII-

XIII wieku do 49,8%. Zmniejszanie się odsetka naczyń, w których masę schudzono domieszką tłuczniową, odbywa się w tym okresie równocześnie ze zwiększaniem się odsetka naczyń, w przypadku których stwierdzono występowanie domieszki piaskowo-żwirowej. Przejście to ma charakter postępującej przemiany, której rezultatem jest widoczne na progu późnego średniowiecza przejście do stosowania domieszki piaskowo-żwirowej. Należy jednak zaznaczyć, że przypadki stosowania domieszki tłuczniowej w późnym średniowieczu zostały także zanotowane podczas analizy materiału z Horodyszcza. Naczynia z taką domieszką stanowią jednak niewielką część zbioru.

Zmiany dotyczące rodzaju używanej do produkcji naczyń w okresie wczesnego średniowiecza domieszki ilustruje zamieszczone poniżej zestawienie⁸:

Tabela 1. Naczynia wczesnośredniowieczne - udział procentowy różnych rodzajów domieszki schudzającej

Okres	Rodzaj domieszki									
	Tłuczeń mieszany: biały i czerwony		Tłuczeń biały		Tłuczeń czerwony		Żwirowo-tłuczniowa		Piaskowo-żwirowa	
	Liczba	Procent*	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent	Liczba	Procent
VII wiek	35	26,5	97	73,5	-	-	-	-	-	-
VIII-IX wiek	96	16,3	270	45,8	149	25,3	17	2,9	57	9,7
X-XI wiek	-	-	80	50,6	29	18,4	-	-	49	31,0
XII-XIII wiek	-	-	523	40,4	121	9,4	41	3,2	608	47,0

* Za 100 przyjęto całkowitą liczbę analizowanych fragmentów ceramicznych pochodzących z naczyń danego okresu.

Stosowanie mieszanki tłuczni białego i czerwonego notowane jest w przypadku 18,2% naczyń zaliczonych do grupy najstarszych, datowanych na VII-IX wiek.

Analiza ceramiki z wykopu I z osady w Horodyszczu stanowi wstęp do badań nad tego rodzaju zabytkami, pochodzącymi z terenu południowej części dorzecza Krzny. Opracowany przeze mnie materiał pozwolił na prześledzenie przemian, jakie zachodziły w wytwórczości garncarskiej tej osady we wczesnym średniowieczu. Większość aspektów z nią związanych pozostała jednak nie rozwiązana, ze względu na niedostateczny stan opracowania materiałów, co pociąga za sobą trudności przy porównywaniu ceramiki z różnych stanowisk całego terenu.

Dzięki analizie ceramiki z Horodyszcza zarysowało się jednak wiele problemów badawczych związanych z tą kategorią źródeł, które powinny zostać rozwiązane nie w oparciu o jeden kompleks osadniczy, ale w kontekście całego regionu dorzecza Krzny.

Literatura

BUKO A.
1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

DĄBROWSKI M.J., HUNICZ A., KARDASZ M.
1975 *Badania archeologiczne i dendrochronologiczne na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie*, WiadA 40, fasc. 1, p. 27-36.

DYLIKOWA A.
1973 *Geografia Polski. Cz. II. Krainy Geograficzne*, Warszawa.

⁸ Zestawienie ma charakter orientacyjny - na obniżenie jego wartości wpływa stosowana metoda grupowania naczyń pod względem rodzaju domieszki, oparta na analizie makroskopowej.

- GARDAWSKI A.
1970 *Chodlik. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Cz. I, PTA. Biblioteka Archeologiczna, vol. 21, Wrocław.*
- HILCZERÓWNA Z.
1970 *Praski typ ceramiki in: Słownik Starożytności Słowiańskich, vol. 4, p. 305-309, Wrocław.*
- HOCZYK-SIWKOWA S.
1966 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Horodyszczu, w powiecie włodawskim, Rocznik Lubelski 9, p. 61-77.*
1978 *Chronologia ceramiki wczesnośredniowiecznej (VI-IX w.) z Lublina, SlavA 25, p. 189-223.*
- HUNICZ A.
1984 *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina, Warszawa.*
- KONDRACKI J.
1996 *Geografia Polski - mezoregiony fizyczno geograficzne, Warszawa.*
- KOZŁOWSKI S.
1984 *Surowce mineralne środkowowschodniej Polski, ...ed., Warszawa.*
- KRUPPÉ J.
1981 *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce, Studia i Materiały Historii Kultury Materialnej, vol. 53, Wrocław.*
- KURNATOWSKA Z.
1977 *Słowiańszczyzna Południowa, Wrocław.*
- LECIEJEWICZ L.
1976 *Słowiańszczyzna Zachodnia, Wrocław.*
- MIŚKIEWICZ M.
1996 *Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Niewiadomej w woj. siedleckim, Warszawa.*
- MUSIANOWICZ K.
1965 *Osada podgrodowa w Warszawie-Bródnie Starym, WiadA 31, fasc. 2-3, p. 203-215.*
1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu, MatWczes 6, p. 7-228.*
- MUSIANOWICZ K., ZAWADZKA B.
1961 *Wczesnośredniowieczna osada w Ogrodnikach, pow. Siemiatycze w świetle badań 1959 r., WiadA 27, fasc. 2, p. 144-188.*
- PASZKOWSKA M.
1977 *Klimat województwa białskopodlaskiego, Warszawa.*
- PLEZIA M.
1952 *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian. Cz. I (do VII wieku) Poznań - Kraków.*
- RUSANOVA I.
1974 *Severnye elementy na pamjatnikach tipa Korčak, KSIA 139, p. 3-7.*
1976 *Slovjanske drevnosti VI-VIII vv. Kul'tura pražského tipa, Moskva.*
- RUSANOVA I., TIMOŠČUK B.
1984 *Kodyn - slovjanske poselenija V-VIII vv. na r. Prut, Moskva.*
- SKIBIŃSKI S.
1970 *Osada wczesnośredniowieczna w Czulczycach pow. Chełm Lubelski, WiadA 35, fasc. 1, p. 258-261.*
- SOCHACKA A.
1987 *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu, Lublin.*
- SZYMAŃSKI W.
1973 *Słowiańszczyzna Wschodnia, Wrocław.*
- WARTOŁOWSKA Z.
1958 *Gród Czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim, Światowit 22, p. 17-38.*
- WILKIEWICZ-WAWRZYŃCZYKOWA A.
1938 *Spory graniczne polsko-litewskie w XV-XVII w., Wilno.*
- ŻAKI A.
1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej, Wrocław.*

LEGENDA

Stanowiska z VII-IX wieku:

- ◆ - osada badana
- ◇ - osada nie badana
- * - ślad osadniczy

Stanowiska z X-XIII wieku:

- - gród badany
- - gród nie badany
- - osada badana
- - osada nie badana
- ▲ - cmentarzysko badane
- △ - cmentarzysko nie badane
- - ślad osadniczy

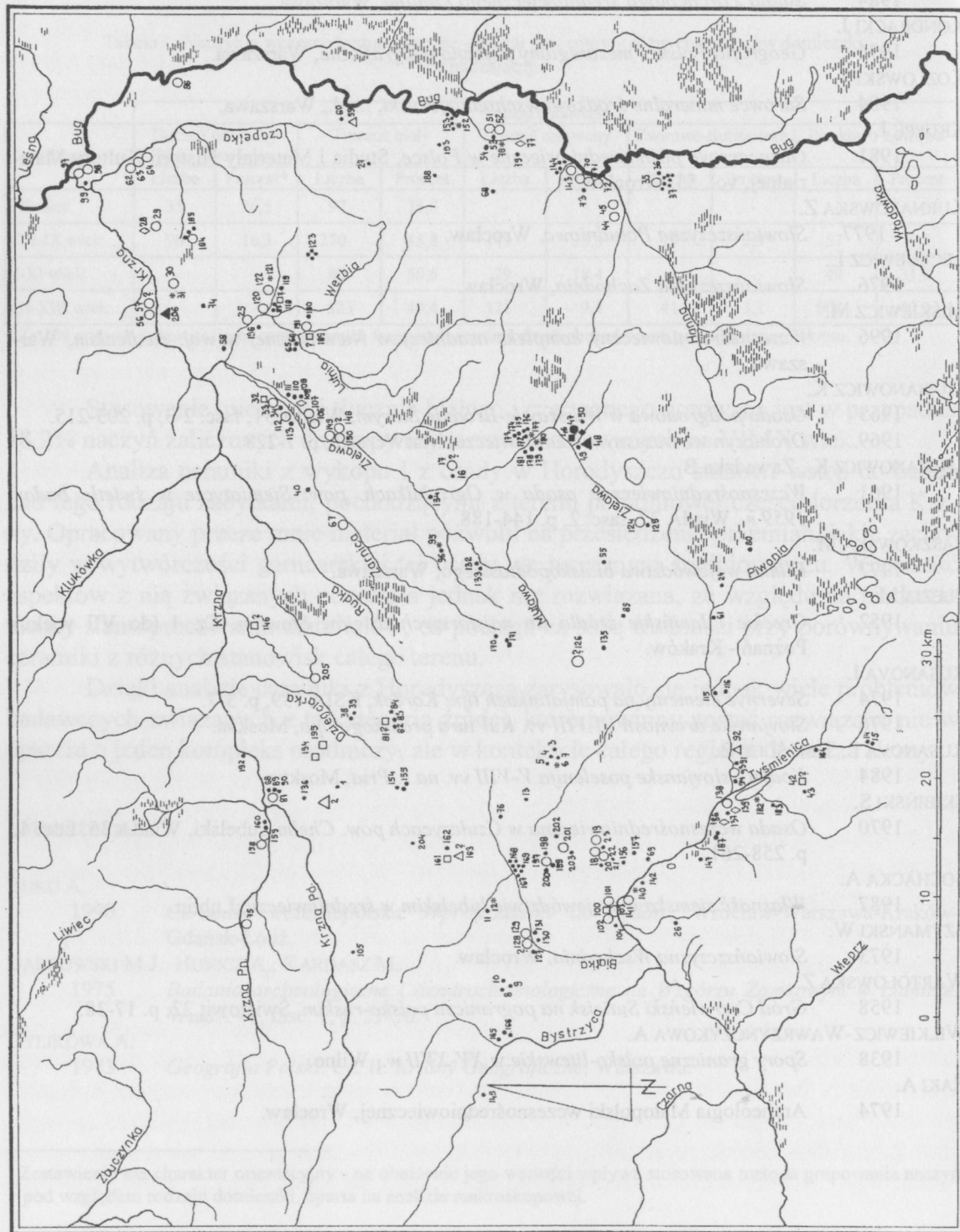
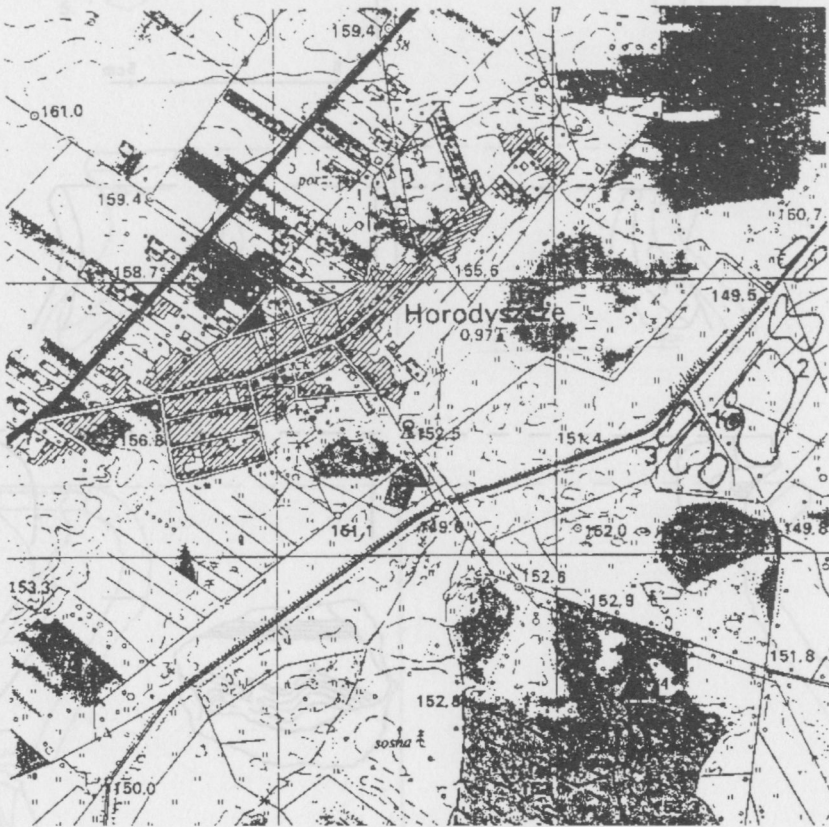

Fig. 1. Wczesnośredniowieczne osadnictwo południowej części dorzecza Krzyny - mapa na podstawie dokumentacji AZP

Skala 1: 25000

LEGENDA:

- 1 – stanowisko nr 1 (grodzisko)
- 2 – stanowisko nr 2 (osada północno – wschodnia)
- 3 – stanowisko nr 3 (osada południowo – zachodnia)
- 4 – stanowisko nr 4 (cmentarzysko kurhanowe)

Fig. 2. Horodyszcze, gm. Wisznice - rozmieszczenie stanowisk wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego

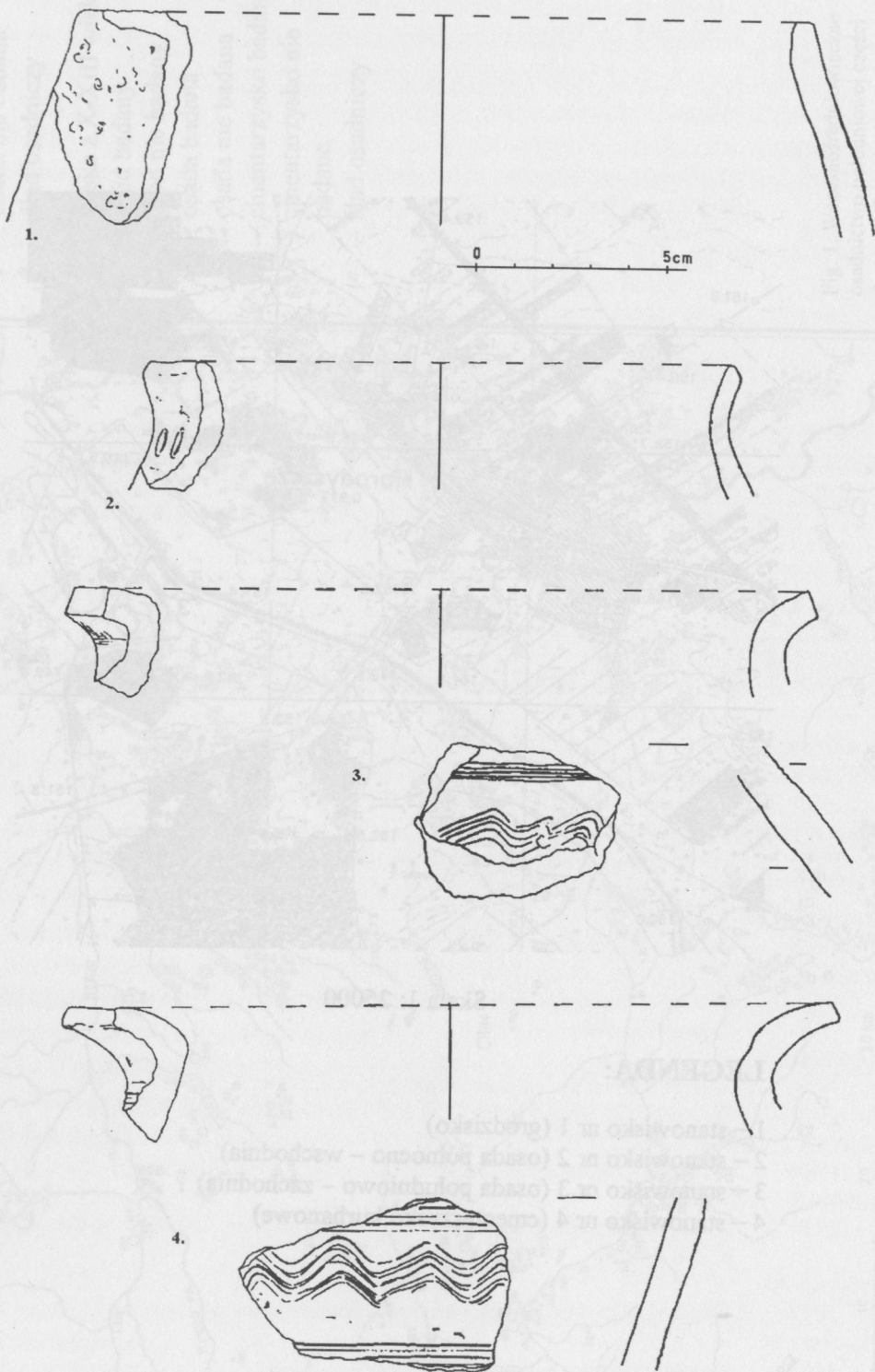

Fig. 3. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń z VII wieku (1, 2) i z VIII-IX wieku (3, 4)

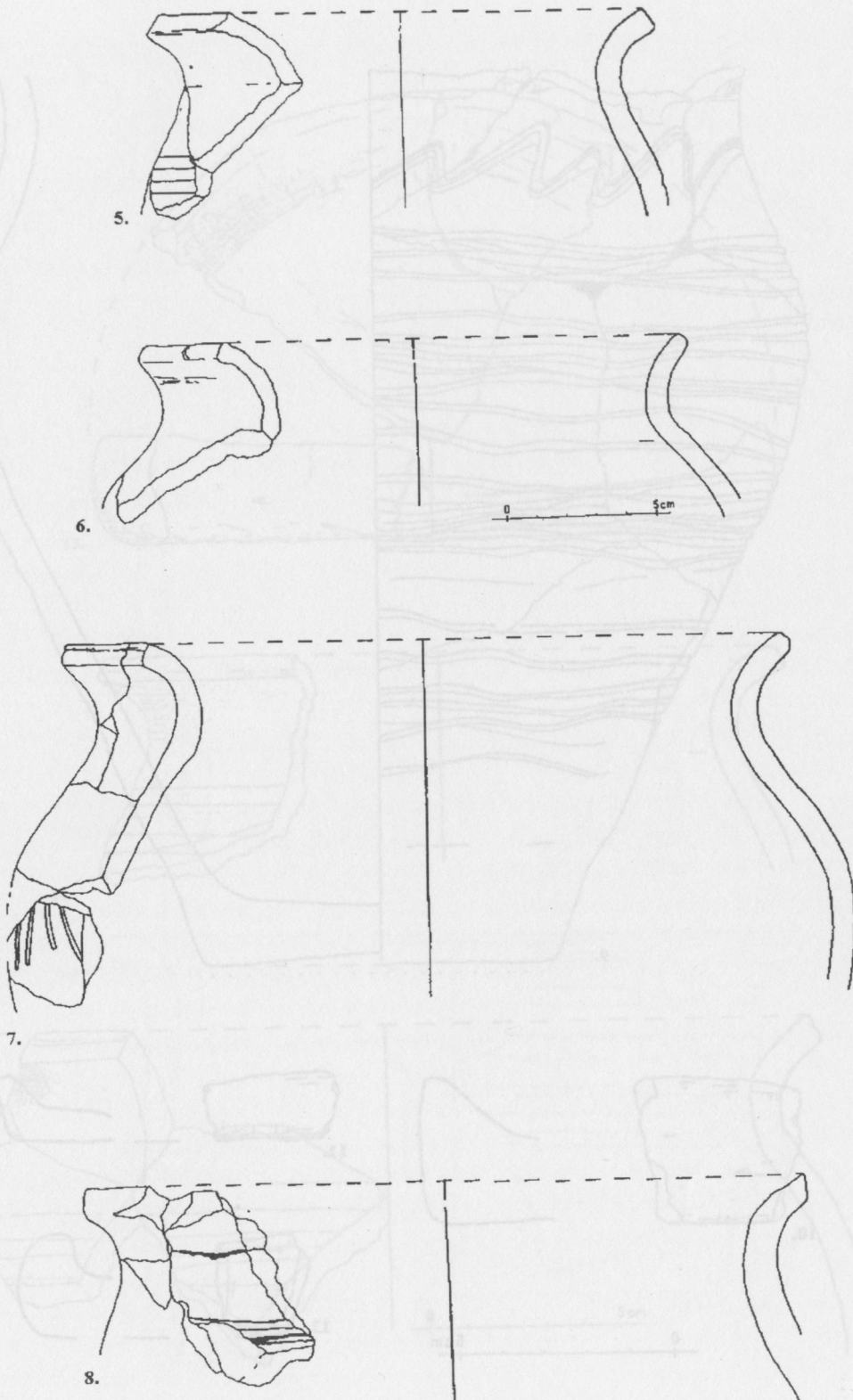

Fig. 4. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń z VIII-IX wieku (8)
i z X-XI wieku (5, 6, 7)

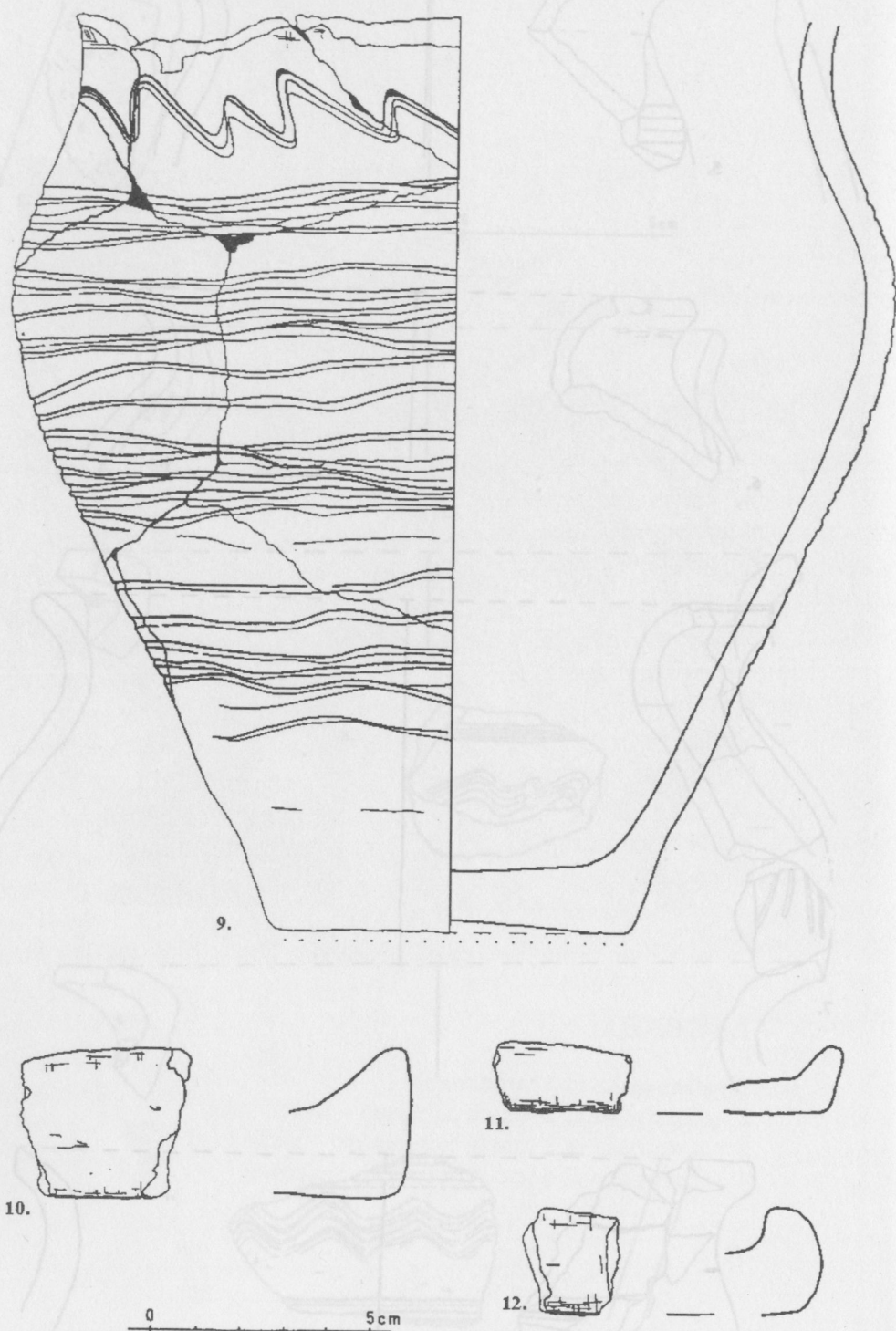

Fig. 5. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń z VIII-IX wieku

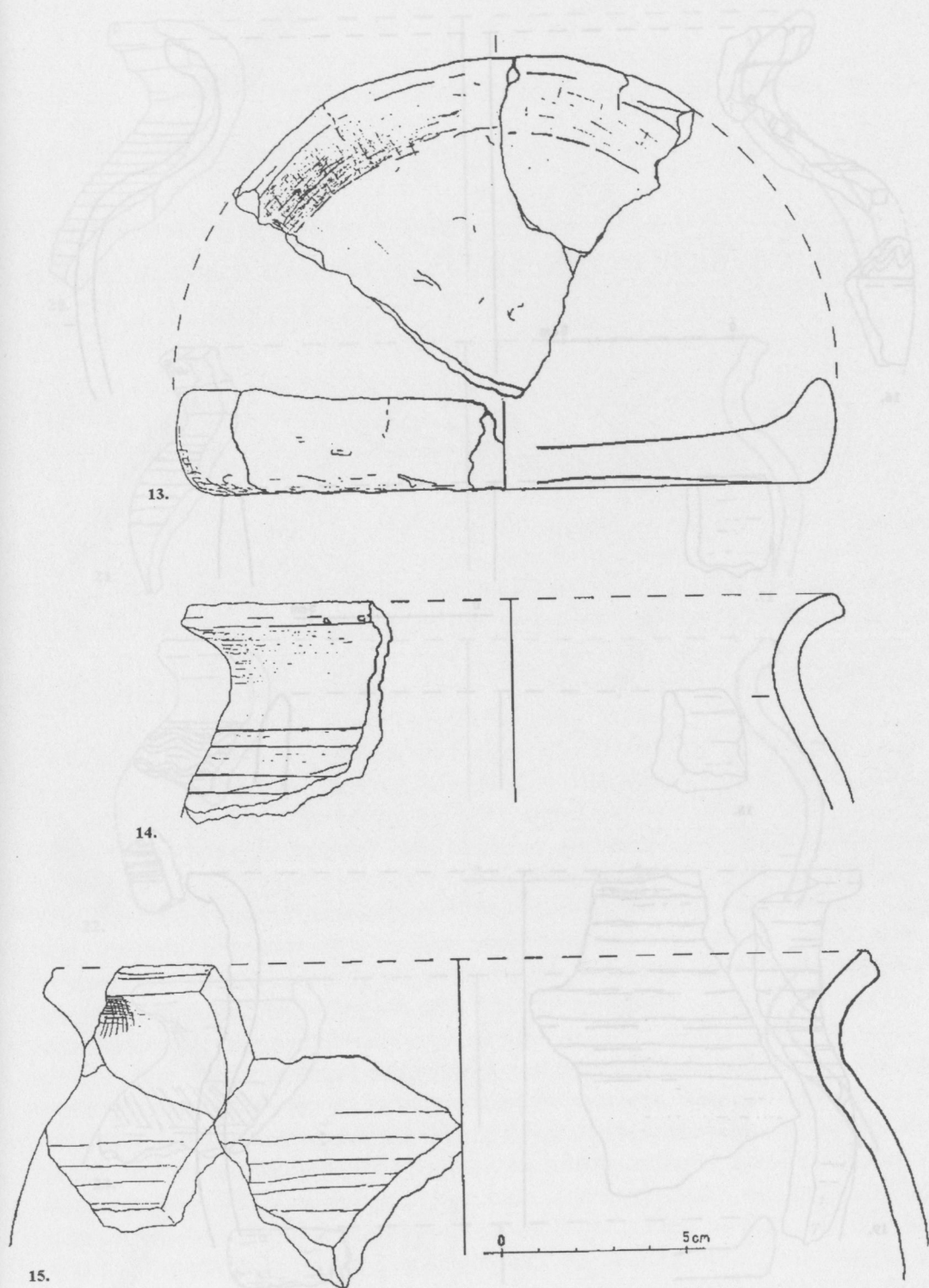

Fig. 6. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń z VIII-IX wieku (13) i z X-XI wieku (14, 15)

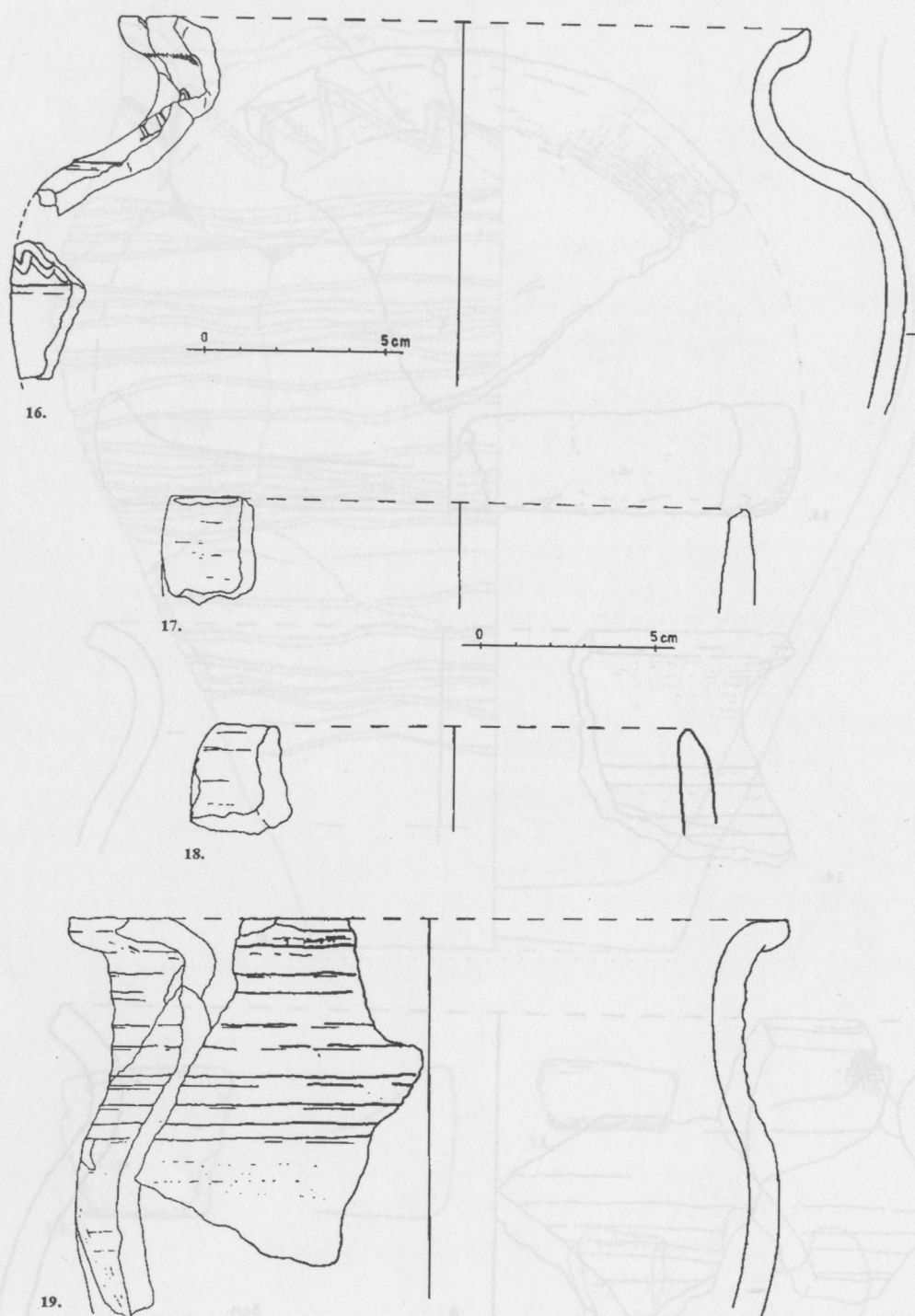

Fig. 7. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń z XI-XII wieku (16) i z XII-XIII wieku (17-19)

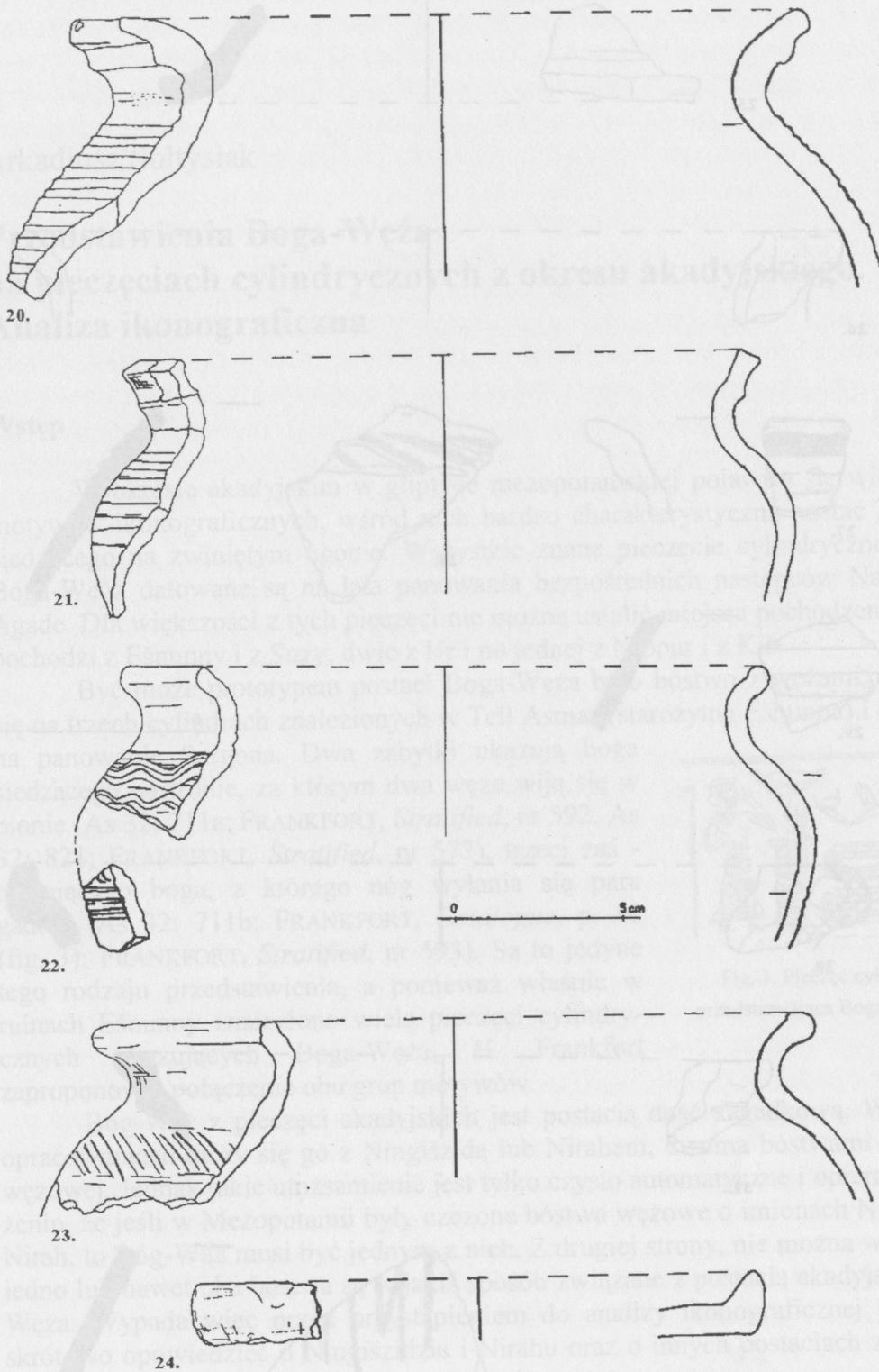

Fig. 8. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń z X wieku (21)
i z XII-XIII wieku (20-24)

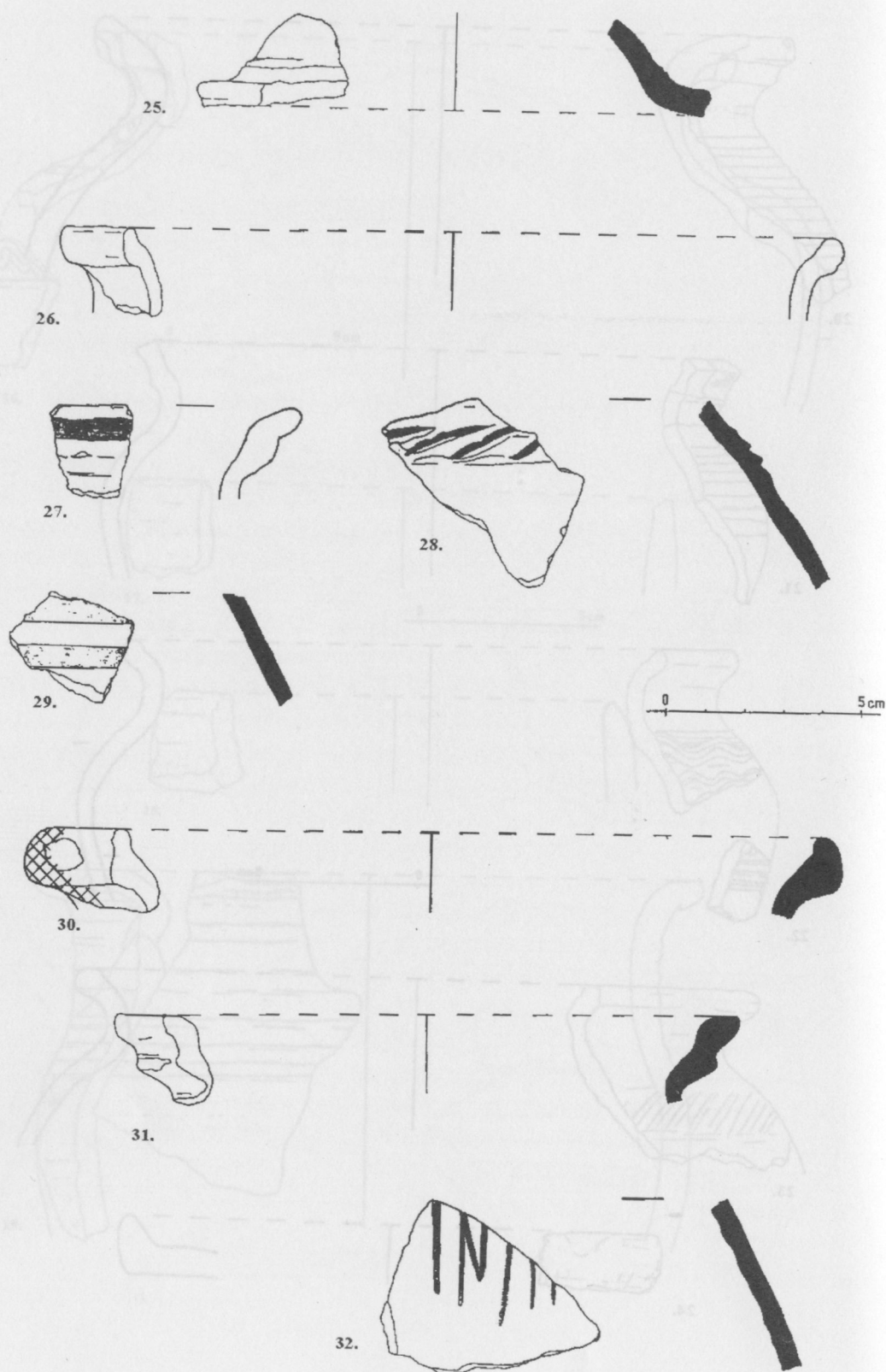

Fig. 9. Horodyszcze, gm. Wisznice, st. 3 - wybrane fragmenty naczyń późnośredniowiecznych